

ΑΩΡΟΣ ΘΑΝΑΤΟΣ

Στὴ μνήμη
τοῦ Τάσου Γιανναρᾶ

Πάντοτε υπῆρξε γενικὴ πίστις, πὼς ὁ θάνατος εἶναι κοινὴ μοῖρα ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ ὅπου δὲν ὑπάρχει διαφυγή. Αὐτὸ ἦταν πικρὴ καὶ ὀδυνηρὴ διαπίστωση. Ὁ ἄνθρωπος, κάθε φορά πού βρισκόταν ἐνώπιον τοῦ θανάτου, ὁμολογοῦσε μὲ τὸ κάθε γεγονός καὶ μὲ κάθε τρόπο, πὼς βρίσκεται ἀνήμπορος καὶ ὑποταγμένος στὴ μοῖρα τοῦ θανάτου. Στὴν ἀντιμαχία βέβαια ζωῆς-θανάτου μέσα στὸν ἄνθρωπο νικοῦσε ἡ ζωὴ — καὶ ὡς πόθος ἐντονος καὶ ἀξιολογικὰ ὡς «bonum magnum» καὶ ὡς μόνιμη διαπίστωση, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος βλέπει, πὼς καὶ τὸ πένθος ἀμβλύνεται καὶ ἡ ζωὴ προχωρεῖ τὸ δρόμο της.

Ὁ ἄνθρωπος ὅμως — καὶ κυρίως ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας — εἶχε ἐκφρασθῆ μὲ πολλοὺς τρόπους γιὰ τὸ ἀντιθετικὸ ζεῦγος «ζωὴ - θάνατος» καὶ εἶχε συνειδητὰ ἀξιολογήσει τὸ καθένα χωριστὰ ἔτσι, ὥστε οὔτε ὁ ἑξαλλος Ὀρῆνος γιὰ τὸ θάνατο οὔτε οἱ ἄσκοπες ζητωκραυγὲς γιὰ τὴ ζωὴ νὰ τραυματίζουσαν τὴν ἐλληνικὴ ἰσορροπία. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι — ἐκτὸς ἀπὸ τίς περιπτώσεις ἐκεῖνες, ὅπου φιλοσοφικὲς ἢ ὀρησκευτικὲς διδασκαλίαι ὠρίζαν μιὰ μεταθανάτια εὐδαιμονία ἢ ἀφαιροῦσαν ἀπὸ τὸ θάνατο κάθε χαρακτηριστικὸ ἐνάντιο στὴν εὐφροσύνη τοῦ ἀνθρώπου — οἱ Ἕλληνες γνώριζαν νὰ καταφάσκουν στὴ ζωὴ καὶ νὰ θεωροῦν τὸ θάνατο ὡς συμφορά, ὅσο καὶ ἂν τὸν δέχονταν συνειδητὰ, ὡς κοινὴ μοῖρα. Σὲ ἓνα παλαιὸ χωρίο τοῦ ἔπους, στὴ Νέκυια (λ 489 κ.έ.), ὁ Ἀχιλλεὺς ἀποκρινόμενος στὸν Ὀδυσσεῦ — μέσα στὸ χῶρο τοῦ Ἄδη — λέγει:

βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἐὼν θητευέμεν ἄλλω
ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρω, ᾧ μὴ βίοςτος πολὺς εἴη,
ἢ πᾶσιν νεκύηεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν.

Ἀπὸ τὸ στόμα ἐνὸς ἥρωα ἡ ζωὴ νικᾷ τὸ θάνατο μέσα στὴν περιοχὴ του. Αὐτὴ ἡ διατύπωση δὲν εἶναι κάτι τὸ παράδοξο γιὰ τὴν ἀρχαία σκέψη. Συχνὰ ἀκούγονται τέτοιαι σκέψεις, πού φθάνουν μάλιστα σὲ κατηγορηματικὲς διατυπώσεις, ἰδιαίτερα στὴν Τραγωδίαι, ὅπου τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου συμπλέκεται μέσα στίς τραγικὲς περιπέτειαι καὶ προεκτάσεις τῆς ἀνθρώπινης μοίρας. Ὑπενθυμίζω τοὺς γνωστοὺς στίχους ἀπὸ τὴν Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι τοῦ Εὐριπίδη (1250/2):

Τὸ φῶς τὸ δ' ἀνθρώποισιν ἠδιστον βλέπειν,
τὰ νέρθε δ' οὐδέν· μαίνεται δ' ὅς εὐχεται
θανεῖν. Κακῶς ζῆν κρεῖσσον ἢ καλῶς θανεῖν.

Θὰ ὀδηγοῦσε ἔξω ἀπὸ τὸ στόχο μας, ἂν παρακολουθούσαμε στὰ ἑλληνικὰ κείμενα τὶς ἐκφράσεις καταφάσεως τῆς ζωῆς καὶ ἀρνήσεως τοῦ θανάτου. Καὶ τὸ θέμα θὰ ὀδηγοῦσε ἀκόμη στὶς διάφορες μεταβολές τῶν κατὰ καιροὺς ἀντιλήψεων, ὅπως διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὴ φιλοσοφία ἢ ἀπὸ τὴ θρησκεία, καὶ σὲ ἓνα κύκλο συμπλοκῆς τῶν διαφόρων ἀπόψεων. Ἐκεῖνο, ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ, εἶναι νὰ τονισθῆ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἔχοντας ἀκριβῶς συνείδηση τῆς ἀναγκαιότητος τοῦ θανάτου, προσπάθησε ἢ νὰ τὸν ξεπεράσῃ ἢ νὰ τὸν δεχθῆ καρτερικά. Τὸ πρῶτο ἐκφράζεται κυρίως μὲ τὸ «μνήμα» καὶ τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή. Τὸ δεύτερο μὲ τὴν φιλοσοφία καὶ τὸν παραμυθητικὸ ἢ παρηγορητικὸ λόγον. Μὲ τὸ «μνήμα» (= μνήμη, ἀνάμνηση, ὑπόμνηση. Καὶ ἡ λέξις «σημαίω» ἐξυπηρετεῖ τὸν ἴδιον σκοπὸν, ἀφοῦ συντάσσεται μὲ τὸ ρῆμα «σημαίνω» = δηλώνω, ἀναγγέλλω), ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ βασικὴ μορφή πραγματώσεως τῆς ἀνθρώπινης «ἀδυναμίας» καὶ ἀνάγκης, νὰ ξεπεράσῃ κανεὶς τὰ ὅρια ποὺ θέτει γι' αὐτὸν ὁ θάνατος, ἐπιβιώνει ὁ ἄνθρωπος ὡς «μνήμη» μέσα στὸ χρόνο καὶ ἀφίνει ἀνεξίτηλα τὰ ἴχνη του μέσα στὴ φθορὰ τῶν καιρῶν. Ἡ ἐπιγραφή, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ χαραγμένο στὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖον, καθιλώνει τὸ συγκεκριμένον πρόσωπον ὡς ἀτομικὴ φυσιογνωμία καὶ μὲ τὸν τρόπο τῆς διατηρεῖ τὴ μνήμη αὐτοῦ, ποὺ χάθηκε.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ ἄνθρωπος θρηνεῖ τὸ θάνατον ἀγαπημένων προσώπων καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀνακαλύψῃ «τέχνην ἀλυπίας» καὶ νὰ πιαστῇ ἀπὸ μάταιες ἐλπίδες, δημιουργώντας τρόπους διαφυγῆς ἀπὸ τὸν πόνον, *refugium* παρηγοριᾶς — μέσα στὸ λόγον ἢ στὸ στίχον. Ἔτσι δημιουργεῖται μιὰ ὀλόκληρη λογοτεχνία, ἢ «παραμυθητικὴ» λογοτεχνία, ποὺ ἀπευθύνεται στὸν πόνον τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν θάνατον — ποὺ ἦλθε ἢ ποὺ θὰ ἔλθῃ — καὶ ἐφευρίσκει ἐπιχειρήματα καὶ ποικίλους τρόπους παρηγοριᾶς. Τὸ θάνατον ὅμως τὸν θρηνεῖ ὁ Ἕλληνας, διακριτικὰ ἴσως καὶ συχνὰ συγκρατημένα, ὅμως μὲ ἀμεσότητα καὶ συντριβή. Ἀλλὰ ὁ θάνατος, ποὺ δημιουργεῖ ἰδιαίτερη αἴσθησιν στὸν ἄνθρωπον, εἶναι ὁ «ἄωρος» ἢ «πρόωρος» θάνατος. Οἱ «ᾠκύμοροι» ἢ «ταχύμοροι» ἢ «ταχύποτοι» ἀξίζουν θρῆνον μεγάλο. Γιατί ὁ θάνατός τους ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς λογικῆς. Ὁ θάνατος, ὅσο πικρὸς καὶ ἂν εἶναι, θεωρεῖται φυσικὸς καὶ ἀναγκαῖα μοῖρα γιὰ ὅλους, ὅταν ἔρχεται στὰ γηρατεία. Τότε ἡ ζωὴ ἔχει συμπληρώσει τὸν κύκλον τῆς. Ὁ πρόωρος ὅμως θάνατος εἶναι καθαρὴ συμφορὰ, τραυματισμὸς ἀνεπίτρεπτος τῆς πληρότητος τοῦ βίου. Γιατί ὄχι μόνον ὁ συγκεκριμένον ἄνθρωπος φεύγει χωρὶς νὰ ὀλοκληρώσῃ τὸν κύκλον τοῦ βίου του, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ ζωὴ ἀκρωτηριάζεται ἀπὸ τὴν ξαφνικὴν ἔλευσιν τοῦ θανάτου. Οἱ θρῆνοι γιὰ τοὺς «ἄωρους» θανάτους τῆς τραγωδίας (Ἄλκηστη, Ἰφιγένεια, Ἀντιγόνη κλπ.) μᾶς εἶναι γνωστοὶ καὶ ἓνας περίφημος ἥρωας τοῦ ἔπους, ὁ Ἀχιλλεύς, γνωρίζει καλά, πῶς εἶναι ἓνας «πρόμοιρος» ἄνδρας. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ γνώσις δίνει στὴν ἥρωικὴν του φυσιογνωμίαν τραγικὰς διαστάσεις.

Ὁ γνωστός, κοινὸς τόπος, ὅτι ὁ θάνατος εἶναι κοινὴ μοῖρα ὅλων, *communis hominum conditio*, καὶ ὅτι «πᾶσιν πρόκειται» δὲν ἐπαρκεῖ νὰ καλύψῃ τὸν

πόνο για κείνους, πού χάθηκαν, πρὶν φθάσῃ τὸ «μόρσιμον ἡμῶν». Στὴν «πα-
ραμυθητικὴ» λογοτεχνία τὸ θέμα τοῦ πρόωρου θανάτου βρῆκε πολλοὺς
τρόπους ἐκφράσεως. Οἱ παρηγορητικὲς ρήσεις στὴν ἀρχαία λογοτεχνία
στηρίζονται βέβαια στὴ διαπίστωση, ὅτι κοντὰ στὸν ἄνθρωπο, πού πονᾷ καὶ
πάσχει, ὑπάρχει κάποιος, πού εἶναι πρόθυμος ὄχι μόνο νὰ μιλήσῃ, ἀλλὰ κυ-
ρίως νὰ ἀκούσῃ. Ἐπομένως τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς παρηγοριᾶς στηρίζεται στὴν
ἀμεσότητα τῆς σχέσεως τῶν ἀνθρώπων, πού ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ
«πεπρωμένου θανάτου». Τὰ ἐπιχειρήματα — πολλὰ καὶ ποικίλα — γιὰ τὶς
περιπτώσεις τῶν «ἀώρων» θανάτων ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν πρόθεση νὰ πείσουν,
ἐνῶ εἶναι γνωστὸ, πὼς ὁ πόνος γιὰ τὸ θάνατο στὴν οὐσία του εἶναι παράλο-
γος καὶ τραχὺς. Ἡ ἄποψη, ὅτι ὁ θάνατος εἶναι «ἀπόλυσις πόνων», ἀπαλλαγὴ
καὶ λύτρωση ἀπὸ τὶς συμφορὰς τοῦ βίου, ἐκπροσωπεῖται συχνὰ στὴν ἀρχαία
λογοτεχνία, ἰδιαίτερα στὴν τραγωδία.

Μιὰ μορφή παρηγοριᾶς ἐνυπάρχει σίγουρα ἐδῶ, ἀφοῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ
δεχθῆ, ὅτι πεθαίνοντας κανεὶς νέος γλυτώνει ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα δεινὰ, πού
ἐπιφυλάσσει ἡ ζωὴ. Στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ φαίνεται ὅτι
εἶναι καὶ ἡ γνωστὴ ρήσις, ὅτι ἐκεῖνος, πού ἀγαποῦν οἱ θεοί, πεθαίνει νέος.
Ἡ ρήσις αὐτὴ βρῆκε στὸν Μένανδρο τὴν κλασσικὴ τῆς διατύπωση: «ὅν οἱ
θεοὶ φιλοῦσιν ἀποθνήσκει νέος» καὶ διατρέχει τὴν παγκόσμια λογοτεχνία
ὡς σήμερα. Ὑπενθυμίζω τὸ γνωστὸ ποίημα τοῦ Μαβίλη «Ἐὐθανασία», ὅπου
ἡ ἀναφορὰ στὸν ἀρχαῖο λόγο εἶναι σαφέστατη.

Ὁ πρόωρος θάνατος, πού συνήθως θεωρεῖται ὡς μεγίστη συμφορὰ καὶ
θρηνεῖται συχνὰ στὴν ἀρχαία ποίηση — ἰδιαίτερα στὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμ-
ματα — χαρακτηρίζεται ἔτσι ὡς εὐνοία τῶν θεῶν. Φαίνεται, ὅτι ἡ διατύπωση
αὐτὴ ἔχει τὴν παλαιότερη ἀφετηρία τῆς στὸν Ὅμηρο. Στὴν Ὀδύσσεια λέγει
ὁ ποιητὴς γιὰ τὸν Ἀμφιάραο (ο 245/7):

ὅν πέρι φῆρι φίλει Ζεὺς τ' αἰγίοχος καὶ Ἀπόλλων
παντοίην φιλότητ'. Οὐδ' ἴκετο γήραος οὐδόν,
ἀλλ' ὄλετ'...

Ἦδη στὴν πρόωμη ἑλληνικὴ ποίηση μνημονεύεται λοιπὸν ἕνας θνητός,
πού τὸν ἀγαποῦσαν ἰδιαίτερα ὁ Δίας καὶ ὁ Ἀπόλλων καὶ πού πέθανε νέος.
Ἡ ἀγάπη τῶν θεῶν ἦταν πράγματι ἀνίσχυρη, νὰ ἐμποδίσῃ τὸ πεπρωμένο ἢ
μήπως ἡ ἰδιαίτερη αὐτὴ εὐνοία ἐπέσπευσε τὸ θάνατο; Ἡ ἐρμηνεία τῆς θείας
εὐνοίας στὴν περίπτωσι τοῦ πρόωρου θανάτου μπορεῖ νὰ εἶναι βέβαια δια-
φορετικὴ κάθε φορά: οἱ ἀγαπημένοι τῶν θεῶν ἐκπληρώνουν νωρίτερα ἀπὸ
τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τὸν κύκλο τοῦ βίου καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τους στὴ
ζωὴ. Σύμφωνα ὅμως μὲ τὴν ἀπαισιόδοξη ἐρμηνεία τοῦ ψευδοπλατωνικοῦ
διαλόγου «Ἀξίλοχος», πού ἀναφέρεται σαφέστατα στοὺς ὁμηρικὸς στί-
χους, ὁ πρόωρος θάνατος εἶναι μιὰ ἐσπευσμένη ἀναχώρηση ἀπὸ ἕνα κόσ-
μο θρήνου καὶ πόνου. Μιὰ ἐπέκταση τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς εἶναι ἡ ἀντί-
ληψη, ὅτι μὲ τὸν πρόωρο θάνατο οἱ ἐκλεκτοὶ τῶν θεῶν προφυλάσσονται
ἀπὸ τὶς ἀπειλὲς καὶ τοὺς κινδύνους τοῦ βίου. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια μνημο-

νεύονται ως «θεοφιλείς» ὁ Ἀχιλλεύς, ὁ Πάτροκλος, ὁ Ἑκτωρ, ὁ Σαρπηδῶν κ.ἄ.

Ἔτσι ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτή, ποὺ στηρίζεται κατὰ βάση στὸν «δυναστήν λόγον» τῶν Σοφιστῶν, δημιουργεῖ ἄριστα τὶς «νηπευθεῖς ἀκροάσεις», στὶς ὁποῖες ἀναπαύεται ἡ πίκρα τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὸν ἄκαιρο θάνατο. Ἐξ ἄλλου ἡ ζωὴ, θεωρουμένη ως πόνος καὶ συμφορὴς, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ ἀνθρώπου, παρουσιάζεται σὰν δρόμος, ποὺ πρέπει κανεὶς νὰ τὸν περάσῃ ὅσο τὸ δυνατόν συντομώτερα. Ἔτσι ὁ θάνατος εἶναι ἓνα εὐπρόσδεκτο τέρμα καὶ μία ἐπιθυμητὴ λύτρωση. Ἀκόμη καὶ ὁ πρόωρος θάνατος, ὁ πιὸ ὀδυνηρὸς ἀπὸ ὅλους, εἶναι ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ «εὐπαραμύθητος». Ὁ θάνατος, ὁ πικρὸς «πανύστατος ὕπνος», δὲν εἶναι βέβαια ἓνα γεγονός καθ'αυτὸ, ἀλλὰ συνάπτεται ἀναγκαστικὰ μὲ κεῖνον, ποὺ ἐναπομένει, ποὺ θρηνεῖ καὶ ὑφίσταται τὴν ἀπώλεια. Ὅσο καὶ ἂν ἡ κοινὴ πίστη, ὅτι «πᾶσιν ἡμῖν κατθανεῖν ὀφείλεται» (Εὐριπ., Ἄλκ. 419), μετατοπίζει τὴν ἐνταση τοῦ πένθους σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ, ἡρεμὴ παραδοχὴ τοῦ θανάτου, ὅμως πολὺ συχνὰ ἐκφράζονται τὸ παράπονο καὶ ὁ θρήνος γιὰ τοὺς πρόωρα χαμένους. Ὁ ἄνθρωπος πείθεται βέβαια λογικά, ἀλλὰ δὲν δαμάζεται συναισθηματικά. Στὶς περιπτώσεις τοῦ «ἁώρου» θανάτου, ὁ θρήνος ξεπερνᾷ κάθε δύναμη λογικῆς.

Διακριτικὸς ἢ βίαιος, συγκρατημένος ἢ παράλογος, βωβὸς ἢ χειμαρρώδης, ὁ πόνος τοῦ «τλήμονος θνητοῦ» ὑψώνει πάντοτε μιὰ κατανοητὴ διαμαρτυρία.

Ἡ ἀρχαία καὶ ἡ νέα ποίηση, ἡ λογία καὶ ἡ δημοτικὴ, ἡ ἐλληνικὴ καὶ ἡ ξένη μαρτυροῦν πάντοτε γιὰ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ στὴ καρδιά τῶν ζωντανῶν ὁ πρόωρος θάνατος.